

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ¹ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ 1929

1. ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1833-1862)

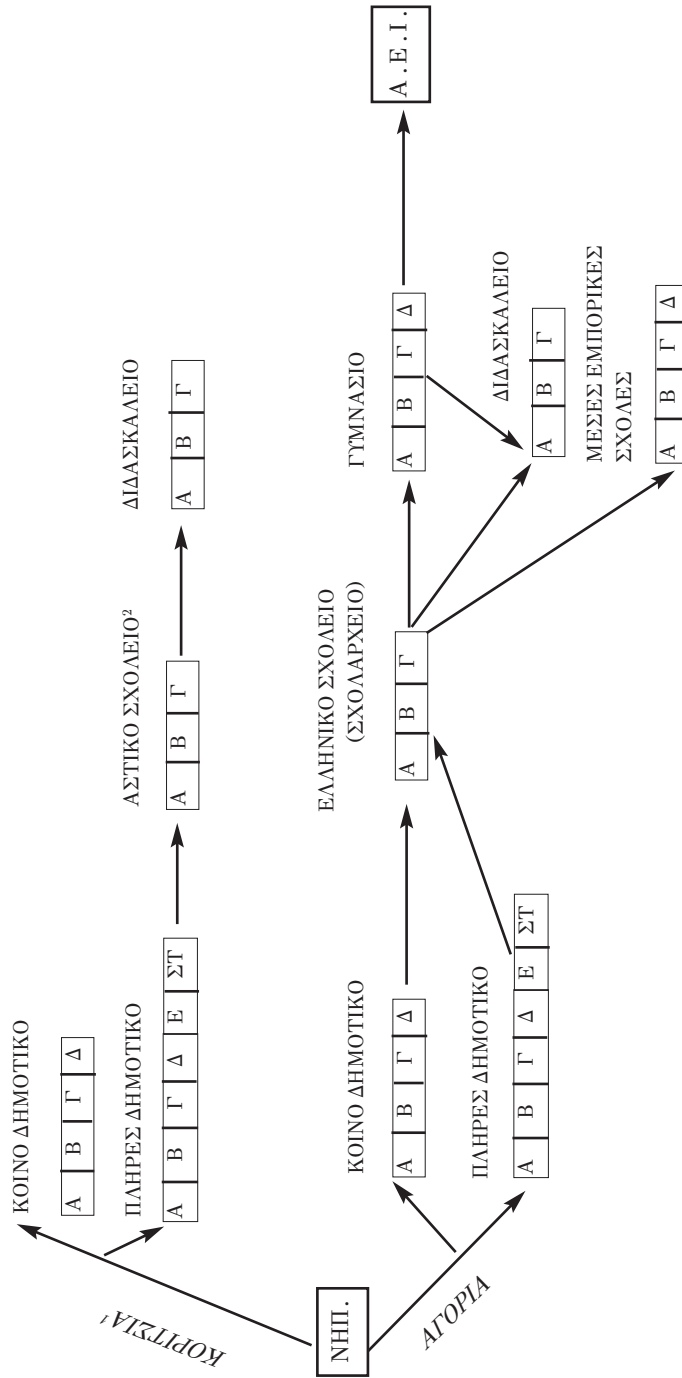
Την πρώτη αυτή περίοδο, από το 1833 έως το 1862, την προσδιορίζουν χρονικά και την οριοθετούν σε πολιτικό επίπεδο η άφιξη και η εκθρόνιση του Όθωνα: είναι τα χρόνια της Βαυαροκρατίας. Τότε, στο πλαίσιο της ευρύτερης προσπάθειας ανασυγκρότησης της χώρας, θεμελιώθηκε νομοθετικά και το εκπαιδευτικό σύστημα του νέου κράτους.

Με την άφιξη του Όθωνα και την εγκαθίδρυση της Αντιβασιλείας τερματίστηκε η περίοδος της αναρχίας και του εμφύλιου σπαραγμού, που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια και είχε ως συνέπεια την καταστροφή του εκπαιδευτικού του έργου². Μάλιστα, στα πέντε

1. Για την ιδιωτική μέση εκπαίδευση γίνεται λόγος στο Τέταρτο Κεφάλαιο της παρούσας μελέτης.

2. Το ενδιαφέρον του Καποδίστρια (1828-1831) επικεντρώθηκε στην οργάνωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Ίδρυσε σχολεία (Αίγινα, Τίρυνθα κ.α.), καθιέρωσε ως επίσημη μέθοδο διδασκαλίας την αλληλοδιδασκική, ενώ φρόντισε και για τη μόρφωση των κοριτσιών. Η «περίοδος της αναρχίας», που ακολούθησε, οδήγησε πολλά σχολεία σε κλείσιμο: από τα 121 δημόσια αλληλοδιδασκικά σχολεία που λειτουργούσαν στα τέλη του 1830, έως τα μέσα του 1832 «δεν εσώζοντο παρά 60 Αλληλοδιδασκικά και τούτων τα πλείστα εν Αιγαίω». Βλ. Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης 1821-1986*, β' έκδ., Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 1986, σ. 44-48 και Χρ. Λέφας, *Ιστορία της [δημοτικής] εκπαίδευσως*, ΟΕΣΒ, Αθήνα 1942, σ. 7.

ΣΧΕΔ. 1: ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ 1929

1. Τα πρώτα δημόσια Ελληνικά σχολεία θηλέων και Γυμνάσια θηλέων ιδρύθηκαν το 1917.
 2. Τα Αστικά σχολεία θηλέων ιδρύθηκαν το 1914.

πρώτα χρόνια, από το 1833 έως το 1837, διαμορφώθηκε το θεσμικό πλαίσιο και οι πρακτικές προϋποθέσεις, που θα ίσχυαν σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης (στοιχειώδη³, μέση και ανώτατη⁴), για τα επόμενα εκατό περίπου χρόνια⁵. Χρειάζεται, όμως, να κάνουμε εδώ μια σοβαρή επισήμανση. Το εκπαιδευτικό σύστημα στο σύνολό του, και ως διάρθρωση και ως ιδεολογία, ονομασία, οργάνωση κλπ. οικοδομήθηκε με βάση ξένα, κυρίως γαλλικά και γερμανικά, πρότυπα, χωρίς συνεκτίμηση της ελληνικής πραγματικότητας. Η μεταφύτευση αυτή, άρα και η εξάρτηση της ελληνικής εκπαίδευσης από ξένα εκπαιδευτικά συστήματα, δεν ήταν, βέβαια, ανεξάρτητη από την έξωθεν επιβολή της μοναρχίας και τη γενικότερη εξάρτηση της χώρας, στο κοινωνικοοικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο, από τα ευρωπαϊκά κέντρα εξουσίας. Η πολύπλευρη αυτή εξάρτηση, ευνοημένη και από το «εντόπιο κλίμα»⁶, δηλαδή τα τρία πολιτικά κόμματα της εποχής, που εξέφραζαν τα συμφέροντα των «προστάτιδων Δυνάμεων», οδήγησε στη διαμόρφωση ενός εκπαιδευτικού συστήματος που το χαρακτήριζαν ο μεταφυτευμένος από τη Βαυαρία κλασικισμός, το φαναριώτικο πνεύμα και η αριστοκρατική παιδεία (περιφρόνηση κάθε χειρωνακτικής εργασίας). Αυτό, στη σχολική πράξη, σήμαινε επιβολή της αρχαιομάθειας, της αρχαιολατρίας και της αρχαίζουσας γλώσσας, σε βάρος της ουσίας της ανθρωπιστικής παιδείας των αρχαίων⁷ καθώς και της ζωντανής γλώσσας του λαού, μεγαλώνοντας έτσι το χάσμα ανάμεσα στους γραμματισμένους και το λαό και ανεβάζοντας στα ύψη τα ποσοστά του αναλφαβητι-

3. Με το Β.Δ. της 6ης/18ης Φεβρουαρίου 1834 «Περί δημοδιδασκάλων εν γένει και Δημοτικών σχολείων», πραγματοποιείται η οργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

4. Με το διάταγμα της 14ης Απριλίου 1837 ιδρύθηκε, στην Αθήνα, το «Πανεπιστήμιον του Όθωνος», το οποίο το 1862 μετονομάστηκε σε «Εθνικόν Πανεπιστήμιον», με 4 σχολές: την Ιατρική, τη Θεολογία, τη Νομική και τη Φιλοσοφική.

5. Αλέξης Δημαράς, «Εκπαίδευση», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, της Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΓ', σ. 484. Βλ. επίσης, πιο πρόσφατα, του ίδιου, «Εκπαίδευση 1830-1871. Η διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος», στην *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τόμ. Δ', ιδίως σ. 189-190.

6. Ο όρος χρησιμοποιείται από τον Αλέξη Δημαρά, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια ιστορίας)*, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, τόμ. Α': 1821-1894, Αθήνα 1973, σ. λ'.

7. Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998)*, Gutenberg, γ' έκδ., Αθήνα 2001, σ. 36-45

σμού⁸. Σε αυτά τα κυρίαρχα γνωρίσματα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, που αναφέραμε αμέσως παραπάνω, συγκλίνουν –από διαφορετικές αφετηρίες, και παρά τις αντιθέσεις τους– τα κυρίαρχα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής: ο ρομαντισμός, ο μεγαλοϊδεατισμός, η Ορθοδοξία, ακόμα και ο απονευρωμένος πια Διαφωτισμός⁹.

Οι Βαυαροί, σε αντίθεση με τον Καποδίστρια που προσπάθησε να θεμελιώσει την πρωτοβάθμια-λαϊκή εκπαίδευση, έδωσαν προτεραιότητα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Και αυτό γιατί στόχευαν πρωτίστως στη δημιουργία μιας αφοσιωμένης σ' εκείνους κοινωνικής ομάδας (ελίτ), την οποία θα απάρτιζαν οι απόφοιτοι του Γυμνασίου, για τη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού, ενώ οι πτυχιούχοι του Πανεπιστημίου θα στελέχωναν τις ανώτερες κρατικές θέσεις.

Η μέση εκπαίδευση, κατ' εικόνα και ομοίωση της γερμανικής, διαρθρωνόταν σε δύο κύκλους: έναν κατώτερο, με τρία χρόνια φοίτησης¹⁰, το Ελληνικό σχολείο, και έναν ανώτερο, με τέσσερα χρόνια φοίτησης, το Γυμνάσιο. Και τα δύο αυτά σχολεία είχαν ως πρότυπο (ακόμα και στην ονομασία τους) τα αντίστοιχα γερμανικά Lateinische Schule και Gymnasium.

Βασικός σκοπός του Ελληνικού σχολείου ήταν η προετοιμασία των μαθητών για το Γυμνάσιο· παράλληλα, το Ελληνικό φιλοδοξούσε να αποτελέσει και ένα αυθύπαρκτο σχολείο, για όσους δεν θα συνέχιζαν τη φοίτηση στο Γυμνάσιο. Στην πραγματικότητα, όμως, τα Ελληνικά σχολεία ήταν υποταγμένα στα Γυμνάσια χωρίς δικό τους, αυτοτελή, σκοπό. Το ίδιο και το Γυμνάσιο: αποτελούσε προπαρασκευαστικό στάδιο για το Πανεπιστήμιο. Και οι δύο κύκλοι σχολείων, δηλαδή, έθεταν ως στόχο τους την επόμενη βαθμίδα. Διαμορφωνόταν έτσι ένας μονόδρομος που οδηγούσε, κάθετα, στο Πανεπιστήμιο, καθώς δεν υπήρχε δεύτερο σχολικό δίκτυο, πιο πρακτικό, το οποίο να διαφοροποιείται από την κλασική παιδεία και να προετοιμάζει ειδικευμένο εργατικό δυναμικό¹¹.

8. Το 1870 το 71,38% των ανδρών και το 93,70% των γυναικών ήταν αναλφάβητοι. Βλ. ΕΣΥΕ, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Αθήνα 1933.

9. Βλ. σχετικά, Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σ. 85.

10. Τα τρία χρόνια φοίτησης στο Ελληνικό σχολείο ήταν δυνατόν να περιορισθούν σε δύο μόνον, οπότε όλα τα μαθήματα του σχολείου διδάσκονταν σε τρία εξάμηνα σε κάθε τάξη.

11. Βλ. σχετικά Αλ. Δημαράς, «Εκπαίδευση 1830-1871. Η διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος», *ό.π.*, σ. 186.

Η αρχή της εγκαθίδρυσης του σχολικού δικτύου της μέσης εκπαίδευσης τοποθετείται το 1833. Τότε ιδρύθηκαν τα πρώτα μέσα σχολεία της χώρας, ένα Ελληνικό σχολείο και ένα Γυμνάσιο, στο Ναύπλιο, όπου βρισκόταν ακόμη η έδρα της κυβέρνησης. Μέχρι το 1835 είχαν συσταθεί δύο ακόμη Γυμνάσια (Αθήνα, Σύρος) και δώδεκα Ελληνικά σχολεία¹², ανάμεσά τους και το Ελληνικό σχολείο της Καλαμάτας.

Το 1836, με το Β.Δ. της 31ης Δεκεμβρίου «Περί του Κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων», ρυθμίζεται το περιεχόμενο και η οργάνωση της μέσης εκπαίδευσης. Τα εκατόν είκοσι πέντε άρθρα του διατάγματος αναφέρονται στα είδη των σχολείων, τους σκοπούς τους, τη διδακτέα ύλη, τις εγγραφές και εξετάσεις, το διδακτικό προσωπικό, το ωρολόγιο πρόγραμμα και άλλα λειτουργικά ζητήματα. Οι διατάξεις αυτές συμπληρώθηκαν είκοσι χρόνια αργότερα, το 1857, με την κατάρτιση του εσωτερικού κανονισμού των Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων, και ίσχυσαν, στα κύρια σημεία τους, ως το 1929¹³.

Πρέπει να σημειωθεί ότι όλες αυτές οι διατάξεις αφορούσαν αποκλειστικά τα αγόρια. Δεν υπήρχε καμία πρόβλεψη για την «ανώτερη» (όπως ονομαζόταν η μέση) ούτε φυσικά την ανώτατη εκπαίδευση των κοριτσιών, με αποτέλεσμα η γυναικεία μέση εκπαίδευση να αφεθεί εξολοκλήρου στην ιδιωτική πρωτοβουλία¹⁴.

Το ίδιο διάταγμα λάμβανε μέριμνα και για τις δαπάνες λειτουργίας των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης, που τις ανέθετε στο κράτος. Αντιθέτως, τα έξοδα των δημοτικών σχολείων τα αναλάμβαναν οι δήμοι¹⁵, γεγονός που δικαιολογεί και την ονομασία τους (δημοτικά: σχολεία του δήμου, δημοδιδάσκαλος: δάσκαλος του δήμου). Στην πράξη, όμως, λόγω της οικονομικής δυσπραγίας της πολιτείας, και πολλά μέ-

12. Με το διάταγμα της 25ης Μαρτίου 1835 ιδρύθηκαν δέκα Ελληνικά σχολεία (εκτός από εκείνα που λειτουργούσαν ήδη στην Αθήνα, το Ναύπλιο και τη Σύρο), στις πόλεις Τρίπολη, Σπάρτη, Καλαμάτα, Πάτρα, Μεσολόγιο, Αμφισσα, Λαμία, Χαλκίδα, Ύδρα και Τήνο. Βλ. Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης 1833-1929*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ)-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, τόμ. Α', Αθήνα 1987, σ. 12.

13. Βλ. σχετικά με τα ζητήματα αυτά Δαυίδ Αντωνίου, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 13.

14. Σχετικά με τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών βλ. τη βασική μελέτη της Σιδηρούλας Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ)-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

15. Π. Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 197.

σα σχολεία ήταν δημοσυντήρητα ή επιχορηγούνταν από ιδιώτες, ιδιαίτερα μετά το 1850. Αξίζει να σημειωθεί ότι μέχρι τη δεκαετία 1880-1890 (κατά τη διάρκεια της οποίας ο προϋπολογισμός του Υπουργείου Παιδείας τριπλασιάστηκε σε σύγκριση με την προηγούμενη δεκαετία) οι μεγάλες δωρεές ξεπερνούσαν κατά πολύ το σύνολο του προϋπολογισμού του Υπουργείου Παιδείας. Χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμα και το 1907 οι ιδιωτικές χορηγίες κάλυπταν επίσημα το ένα τρίτο περίπου των τρεχουσών αναγκών των Γυμνασίων (259.000 σε σύνολο 767.000 δρχ.)¹⁶.

Με το διάταγμα του 1836, επίσης, θεμελιώθηκε και η ιδιωτική εκπαίδευση ενώ υπήρξε πρόβλεψη και για την ίδρυση Διδασκαλείου¹⁷.

Τα σχετικά με τις εγγραφές και τις εξετάσεις ρυθμίστηκαν ως εξής: στο Ελληνικό σχολείο εγγράφονταν μαθητές που είχαν τελειώσει την Δ' τάξη του Δημοτικού¹⁸, στην αρχή χωρίς, αλλά αργότερα (από το 1867 και εξής) με εξετάσεις¹⁹.

Στο Γυμνάσιο εισάγονταν με εξετάσεις οι απόφοιτοι του Ελληνικού σχολείου. Εκτός, όμως, από τις εισαγωγικές εξετάσεις, υπήρχε και ένα

16. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μετ. Ιωάννα Πετροπούλου - Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, έ' έκδ., Θεμέλιο 1987, σ. 488-489.

17. Η φοίτηση στο Διδασκαλείο, που λειτούργησε 30 χρόνια -έκλεισε το 1864- ήταν διετής. Σε αυτό μπορούσαν να εγγραφούν, έπειτα από επιτυχείς εισαγωγικές εξετάσεις, οι κάτοχοι ενδεικτικού της δεύτερης τάξης του Ελληνικού σχολείου. Βλ. Γ. Πυργιωτάκης, «Ξεκίνησε σωστά το εκπαιδευτικό σύστημα», περ. *Επιστημονικό Βήμα*, τχ. 2, Δεκέμβριος 1983 και Γενάρης-Φλεβάρης '84.

18. Η διάρκεια φοίτησης στα Δημοτικά σχολεία, σύμφωνα με το νόμο του 1834, ήταν επταετής. Επειδή όμως αυτό στην πράξη απεδείχθη ανέφικτο, η φοίτηση περιοριζόταν σε 6 ή 5 έτη. Αργότερα, με το διάταγμα της 3ης Σεπτεμβρίου 1880, τα Δημοτικά διαιρέθηκαν σε 4 ή 5 τάξεις. Με το νόμο ΒΠΕ' του 1892 ορίστηκε ότι η στοιχειώδης εκπαίδευση θα είναι τετραετής, ενώ με το νόμο ΒΤΜΘ' του 1895 τετραετής (κοινά Δημοτικά) ή εξαετής (πλήρη Δημοτικά). Βλ. Χρ. Λέφας, *Ιστορία της [δημοτικής] εκπαίδευσως*, ό.π., σ. 37, 39-40· Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, ό.π., τόμ. Β': 1895-1967, σ. 3-5.

19. Οι εισιτήριες εξετάσεις στα Ελληνικά σχολεία θεσμοθετήθηκαν με το διάταγμα της 26ης Αυγούστου 1867. Οι μαθητές που προέρχονταν από τα κοινά Δημοτικά, εάν κρίνονταν ικανοί, γράφονταν στην Α' τάξη του Ελληνικού, ενώ όσοι προέρχονταν από πλήρη Δημοτικά, εάν κρίνονταν ικανοί, είχαν τη δυνατότητα να γραφούν και σε ανώτερη τάξη. Βλ. Θεόδωρος Μυλωνάς, *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς. Η μέση εκπαίδευση στο χωριό και στην πόλη*, Γρηγόρης, Αθήνα 1982, σ. 25, 29.

αυστηρό εσωτερικό εξεταστικό σύστημα. Συγκεκριμένα, προβλεπόταν εξαμηνιαίο σύστημα εξέτασης. Οι συνεχείς αυτές εξετάσεις, όπως είναι ευνόητο, έπλητταν περισσότερο τους οικονομικά ασθενέστερους μαθητές, αφού δεν διέθεταν τα απαραίτητα εφόδια από άποψη γνώσεων. Τα παιδιά της υπαίθρου, εκτός του ότι εκκινούσαν από ένα κοινωνικοοικογενειακό περιβάλλον με λιγότερες μορφωτικές προϋποθέσεις και ευκαιρίες, φοιτούσαν σε Δημοτικά σχολεία κατώτερης ποιότητας (γ' τάξεως), αφού το διάταγμα του 1834 προέβλεπε δασκάλους τριών κατηγοριών για νομούς, δήμους και επαρχίες²⁰. Επιπλέον, κάποιες αυθαίρετες ενέργειες καθηγητών επιβάρυναν την ήδη δύσκολη κατάσταση. Για παράδειγμα, το 1855 σχολάρχες και γυμνασιάρχες επέβαλαν παράνομα εισιτήριες εξετάσεις για το Ελληνικό σχολείο, ενώ αργότερα, το 1860, επίσης αυθαίρετα, όρισαν έναν «κλειστό αριθμό» παιδιών που θα δέχονταν στο σχολείο τους²¹.

Στο ωρολόγιο πρόγραμμα των Ελληνικών σχολείων και των Γυμνασίων κυριαρχούσαν τα θεωρητικά μαθήματα. Μέχρι το 1884, η διδασκαλία των νεκρών γλωσσών (αρχαίων και λατινικών) κάλυπτε πάνω από το μισό των ωρών διδασκαλίας, ενώ η νέα ελληνική (εν προκειμένω η καθαρεύουσα), η επίσημη γλώσσα του κράτους, δεν διδασκόταν καθόλου. Τα μαθηματικά και οι θετικές επιστήμες μετείχαν σε ποσοστό μικρότερο από 20% μέχρι το 1914, ενώ ολοκληρωτική ήταν η έλλειψη πρακτικής διδασκαλίας οποιουδήποτε τύπου, ακόμη και της ιχνογραφίας. Ο προσανατολισμός αυτός δινόταν, μεταξύ άλλων, γιατί η φιλοσοφία του συστήματος στηριζόταν στη διάχυτη πεποίθηση ότι οι κλασικές σπουδές ήταν το σημαντικότερο και λυσιτελέστερο εφιαλτήριο κοινωνικής ανέλιξης²².

Τέλος, θα ήταν παράλειψη εάν δεν αναφέραμε ότι η φοίτηση στη μέση εκπαίδευση, την περίοδο αυτή, ήταν σχεδόν δωρεάν. Συγκεκριμένα, η εγγραφή στο Ελληνικό σχολείο στοίχιζε 3 δραχμές και στο Γυμνάσιο 5 δραχ.²³ Με λίγα λόγια, τα τέλη εγγραφής ήταν πολύ χαμηλά, αν λάβει

20. Σ. Μπουζάκης, *ό.π.*, σ. 43.

21. Θ. Μυλωνάς, *ό.π.*, σ. 24-25.

22. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΓ', σ. 53.

23. Τα χρήματα αυτά δίδονταν ως «προικοδότησις» στο ταμείο συντάξεων δασκάλων και καθηγητών. Βλ. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 60-65.

κανείς υπόψη του ότι το ύψος του αγροτικού και εργατικού ημερομίσθιου ήταν 2-5 δραχμές για τους άνδρες και 1-2 δραχμές για τις γυναίκες και τα παιδιά²⁴. Το γεγονός δείχνει ότι στην Ελλάδα θεσμοθετήθηκε πολύ νωρίς, το 1836, η δωρεάν παιδεία στη μέση εκπαίδευση, σημαντικά νωρίτερα απ' ό,τι στις περισσότερες μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες, στοιχείο αναμφίβολα δημοκρατικού χαρακτήρα. Η θεσμική αυτή διάσταση όμως, της τυπικής έλλειψης οικονομικών φραγμών και της δημοκρατικότητας της εκπαίδευσης, τίθεται σε αμφισβήτηση όταν εξετάσουμε τα συγκεκριμένα εκπαιδευτικά και κοινωνικά δεδομένα. Κι αυτό γιατί ανάμεσα στα θεσμικά χαρακτηριστικά και την πραγματικότητα υπάρχει σοβαρή διάσταση. Συγκεκριμένα, όπως θα δούμε στη συνέχεια και στην περίπτωση της Μεσσηνίας, η πρόσβαση των γόνων των διαφόρων στρωμάτων στη μέση εκπαίδευση είναι άνιση. Για να αναφέρουμε ένα μόνο, προφανές παράδειγμα, το γεγονός ότι τα μέσα σχολεία βρίσκονται σε αστικά κέντρα, μεγαλύτερα ή μικρότερα, σημαίνει, αμέσως, ότι τα παιδιά που μένουν εκεί, δηλαδή οι γόνοι των αστικών στρωμάτων, έχουν ευχερέστερη πρόσβαση.

Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι την περίοδο 1833-1862 όλοι οι μαθητές, θεωρητικά τουλάχιστον, είχαν τη δυνατότητα πρόσβασης στη μέση εκπαίδευση, και μάλιστα σχεδόν «δωρεάν» (με τις όποιες επιφυλάξεις διατυπώσαμε προηγουμένως) και χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις, τουλάχιστον όσον αφορά τη φοίτηση στο Ελληνικό σχολείο (μέχρι το 1867). Παράλληλα, δεν απουσίαζαν και οι παράγοντες εκείνοι που αποτελούσαν πρόσκομμα στην απόκτηση ανώτερης μόρφωσης, κυρίως για τα παιδιά των μη ευνοημένων κοινωνικών κατηγοριών που θα το τολμούσαν: εξετάσεις για τη μετάβαση στο Γυμνάσιο, αυστηρό εσωτερικό εξεταστικό σύστημα, ύπαρξη μέσων σχολείων μόνο σε αστικά κέντρα. Κοντά σε όλα αυτά, ως σημειωθεί και η παντελής έλλειψη πρόβλεψης του νομοθέτη του 1836 για την ανώτερη μόρφωση των κοριτσιών.

24. Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και εκπαίδευση. Λακωνία τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1999, σ. 41.

2. ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1863-1910)

Την περίοδο από το 1863 μέχρι το 1910 τη σφραγίζουν οι προσπάθειες για τη θεμελίωση ενός σύγχρονου αστικού κράτους, με κυρίαρχες πολιτικές φυσιογνωμίες τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο και τον Χαρίλαο Τρικούπη. Η τάση της πολιτικής τους είναι ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας, καθώς και η ριζική μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης και η άρση των δυσλειτουργιών της, με την προσαρμογή της στις κοινωνικές ανάγκες και πραγματικότητες.

Κατά τη μεταοθωνική περίοδο, και μέχρι το 1880, η ελληνική εκπαίδευση, στοιχειώδης και μέση, και ιδιαίτερα η δεύτερη, χαρακτηρίζονται από κάποια στατικότητα²⁵. Το κράτος ασχολήθηκε περισσότερο με την αναδιάρθρωση του Δημοτικού σχολείου και δεν ενέκυψε, σε βάθος και σε όλη την έκταση, στα προβλήματα της μέσης βαθμίδας. Αξιοπρόσεκκτη παρέμβαση αυτής της περιόδου αποτελεί η θεσμοθέτηση, το 1867, εισιτηρίων εξετάσεων στο Ελληνικό σχολείο, οι οποίες και αποτέλεσαν πρόσθετο φραγμό στους ήδη υπάρχοντες για την κάθετη εκπαιδευτική κινητικότητα των μαθητών. Φωτεινή εξαίρεση αποτέλεσαν τα νομοσχέδια για τη μέση εκπαίδευση του Γεωργίου Μίληση, το 1877, που τα διέκρινε προοδευτική τάση (λ.χ. κατάργηση του Ελληνικού σχολείου, επειδή δεν είχε πρακτικό χαρακτήρα και ήταν απόλυτα εξαρτημένο από το περιεχόμενο των σπουδών του Γυμνασίου), αλλά έμειναν μόνο στο επίπεδο των προτάσεων.

Μετά το 1880, έχουμε τα πρώτα φαινόμενα μιας καινούριας εποχής με νέους προσανατολισμούς και οραματισμούς. Εγκαινιάζεται τότε ένας «Νέος Διαφωτισμός», στον οποίο πρωτοστατούν οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι της εποχής, η λεγόμενη «γενιά του 1880», με κύριο πόλο συσπείρωσης το δημοτικισμό και βασική διεκδίκηση το φωτισμό του λαού²⁶. Την ίδια περίοδο μεσουρανά στην πολιτική ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο πρώτος μεγάλος πολιτικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης στην Ελλάδα. Οι κυβερνήσεις του επεδίωξαν να προσαρμόσουν το εκπαιδευτικό σύστημα στις κοινωνικοοικονομικές μεταβολές που πραγ-

25. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 65.

26. Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, ζ' έκδ., Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 19.

ματοποιούνταν, γεγονός που σήμαινε, καταρχήν, ότι τα αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα έπρεπε να προετοιμάζουν τους μαθητές σύμφωνα με τις ανάγκες της κοινωνίας και της παραγωγής.

Το 1884, και αφού είχε προηγηθεί, ένα χρόνο νωρίτερα, η έκθεση-καταπέλτης των 14 επιθεωρητών του Υπουργείου Παιδείας (ανάμεσά τους ο Χ. Παπαμάρκος, ο Ν. Πολίτης και άλλες σημαντικές προσωπικότητες) για την ανεπαρκή και απαρχαιωμένη λειτουργία των Δημοτικών σχολείων, επιχειρείται να εφαρμοστεί μια πιο σύγχρονη αντίληψη στο περιεχόμενο των προγραμμάτων της μέσης εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, το 1884 εισάγεται για πρώτη φορά στο πρόγραμμα των Ελληνικών σχολείων το μάθημα των νέων ελληνικών (πρόκειται, βέβαια, για την καθαρεύουσα), όταν στο Υπουργείο Παιδείας υπηρετούσε ο Νικόλαος Πολίτης. Το μάθημα εισήχθη στα Γυμνάσια αρκετά αργότερα, το 1909, όταν στο Υπουργείο υπηρετούσε, ως τμηματάρχης, ο Γεώργιος Δροσίνης²⁷. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί η θέση του Τρικούπη απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα. Χωρίς να είναι ο ίδιος δημοτικιστής, σεβόταν τον Ψυχάρη και πίστευε πως «η γλώσσα εξελίσσεται αναλόγως των περιστάσεων και των αναπτυσσομένων αναγκών», γι' αυτό και, με το πραγματιστικό πνεύμα που τον διέκρινε, αντιτάχθηκε στην υπερβολή της αρχαιολατρίας²⁸.

Στα ίδια περίπου χρόνια, το 1883, προστέθηκε και το μάθημα της γυμναστικής στα Ελληνικά σχολεία, κίνηση που αποτελεί σημείο προοδευτικότητας (στα Γυμνάσια η γυμναστική είχε εισαχθεί ήδη από το 1862). Η μέριμνα για το μάθημα αυτό, όπως αναφέρει ο Αλέξης Δημαράς, συνδεόταν, σχεδόν πάντοτε, με προοδευτικές εκπαιδευτικές προσπάθειες²⁹.

Όμως, οι παραπάνω νεωτεριστικές προσπάθειες δεν στάθηκαν ικανές να αλλάξουν τη φιλοσοφία της μέσης εκπαίδευσης, αφού δεν μεταβλήθηκε συνολικά ο κλασικιστικός της προσανατολισμός: η σχέση αρχαίων ελληνικών και μαθηματικών ήταν 3 προς 1, τόσο στα προγράμ-

27. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, ό.π., τόμ. Α', σ. μγ' και τόμ. Β', σ. λε'.

28. Κ. Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων...», ό.π., σ. 53.

29. Αλ. Δημαράς, ό.π., τόμ. Α', σ. λς' και μγ'. Βλ. επίσης, Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ)-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1997, σ. 47-82.

ματα του 1884 όσο και στα αντίστοιχα του 1886 και 1897³⁰. Εξάλλου, τα όποια διστακτικά βήματα έγιναν για την ανάπτυξη της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης, με την ίδρυση εμποροναυτικών σχολών, γεωργικών σχολείων κ.ά.³¹, σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι δημιούργησαν παράλληλο εκπαιδευτικό δίκτυο³².

Αυτό ακριβώς το αδιέξοδο, το γεγονός δηλαδή ότι κάθε βαθμίδα αποτελούσε μονόδρομο που οδηγούσε κατ' ανάγκη στην επόμενη, σε συνδυασμό με την επιθυμία για κοινωνική κινητικότητα, υπήρξαν οι βασικοί λόγοι που οδήγησαν μεγάλο αριθμό παιδιών (αγοριών), μετά το τέλος του Δημοτικού, στο ανώτερο επίπεδο της μέσης εκπαίδευσης, σε σημείο μάλιστα που μπορούμε να μιλήσουμε για «υπερεκπαίδευση της δευτεροβάθμιας βαθμίδας», σύμφωνα με τη γνωστή διατύπωση του Κωνσταντίνου Τσουκαλά. Κατά την τριουπική περίοδο (1881-1895) μάλιστα, οι ρυθμοί αύξησης του σώματος των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ήταν εντυπωσιακοί. Τα Ελληνικά σχολεία, από 136 με δύναμη 8.000 μαθητών το 1875, έγιναν 281 με 18.000 μαθητές το 1892. Επίσης, οι μαθητές του Γυμνασίου διπλασιάστηκαν και αυτοί ανάμεσα στο 1875 και στο 1888³³. Στην πραγματικότητα, όμως, η ποσοτική αυτή «υπερφοίτηση» μαθητών αφορούσε κυρίως μια «μεγάλη μειοψηφία των αστικών περιοχών», για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του Θεόδω-

30. Στο ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων του 1884 προβλέπονταν 66 ώρες αρχαία ελληνικά και 22 ώρες μαθηματικά (αναλογία 3 προς 1). Η σχέση αυτή παρέμεινε αμετάβλητη και στο αντίστοιχο ωρολόγιο πρόγραμμα του 1886. Και το πρόγραμμα του 1897 παρέμεινε στη φιλοσοφία του το ίδιο με εκείνο του 1886, αφού τα αρχαία ελληνικά κάλυπταν, με 74 ώρες, το 32% του προγράμματος, ενώ τα μαθηματικά, με 27 ώρες, μόνο το 12% του προγράμματος. Βλ. Σ. Μπουζάκης, *ό.π.*, σ. 48 και 51.

31. Τα διατάγματα της 8ης και 11ης Απριλίου 1867 και 22ας Ιουνίου 1882 αφορούσαν ναυτικά σχολεία και σχολές στην Ερμούπολη, την Ύδρα, τις Σπέτσες, το Γαλαξίδι, το Αργοστόλι, και γενικά ναυτικές πόλεις του κράτους (Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 203-205, 245-246). Τα γεωργικά σχολεία Αθηνών, Αϊδινίου, Αλμυρού, Τίρυνθας και Βυτίνας ιδρύθηκαν μετά το 1887 (Κ. Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων...», *ό.π.*, σ. 52-54). Το 1901 ιδρύθηκε η «Αβερώφειος Γεωργική Σχολή Λάρισσας» (Δ. Αντωνίου, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 64-67). Το 1903 ιδρύθηκαν εμπορικές σχολές στην Πάτρα και στην Αθήνα (Αλ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. λ).

32. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, *ό.π.*, σ. 505.

33. Από το 1878 ως το 1895 οι μαθητές του Δημοτικού σχολείου διπλασιάστηκαν: από 79.000 έφτασαν τους 158.000. Επίσης, οι νέες εγγραφές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ήταν 561 το 1880 και 987 το 1890. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων...», *ό.π.*, σ. 52.

ρου Μυλωνά³⁴. Υπάρχει δηλαδή μια υπεραντιπροσώπευση παιδιών αστικής προέλευσης, πράγμα που δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι έχουμε να κάνουμε με υπερεκπαίδευση του συνόλου του μαθητικού πληθυσμού. Το γεγονός, παρόλο που δεν ακυρώνει τον δημοκρατικό χαρακτήρα της μέσης εκπαίδευσης, τον θέτει ασφαλώς σε αμφισβήτηση.

Με την πάροδο του χρόνου, αυτή η «υπερπαραγωγή» ανειδίκευτων αποφοίτων του Γυμνασίου οδήγησε σε μια προϊούσα αύξηση της ανεργίας ανάμεσα στους μορφωμένους, καθώς ο τριτογενής τομέας είχε κορεσθεί, ενώ οι ανάγκες για ειδικευμένα και τεχνικά στελέχη δεν μπορούσαν να καλυφθούν από την υπάρχουσα εκπαίδευση³⁵. Ο Γληνός περιγράφει εύγλωττα την κατάσταση, μιλώντας μερικές δεκαετίες αργότερα: «οι καθ' οιονδήποτε τρόπον εξασφάλισαντες ένα χαρτί ή συνωθούνται περί το δημόσιον ταμείον ή ρίπτονται εις την κοινωνίαν πνευματικοί προλετάριοι, επιστήμονες άεργοι»³⁶. Η κατάσταση αυτή, σε συνδυασμό με την ταχεία αύξηση του πληθυσμού και την αργή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας, οδήγησε στη μετανάστευση πολλών νέων, κυρίως, ανθρώπων. Η μετανάστευση, με τη σειρά της, συνέτεινε στην έλλειψη εργατικών χεριών, στην αύξηση του κόστους εργασίας και, τελικά, στην αποθάρρυνση σημαντικών επενδύσεων στον τομέα της γεωργίας³⁷. Για όλους αυτούς τους λόγους, η ανάγκη λήψης μέτρων πρόβαλλε επιτακτική.

Μπροστά σ' αυτή την πραγματικότητα, ο Χαρίλαος Τρικούπης, επειδή, εκτός όλων των άλλων, διέβλεπε πιθανότατα τις διαβρωτικές επιπτώσεις που είχαν η γενικευμένη δωρεάν παιδεία και η διόγκωση του αριθμού των πτυχιούχων στη διαδικασία παγίωσης της αστικής κυριαρχίας³⁸, εισηγήθηκε το 1892 την επιβολή υψηλών διδάκτρων³⁹ στα

34. Θ. Μυλωνάς, *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων...*, ό.π., σ. 24, 35.

35. Σπύρος Τζόκας, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Οδοιπορικό στον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 220. Πβ. και Χρήστος Κάτσικας - Κώστας Ν. Θερεϊανός, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ. 90 κ.ε.

36. Δημήτρης Γληνός, *Ένας άταφος νεκρός*, Αθήνα 1925, σ. 41.

37. Εμμανουήλ Ρέπουλης, *Μελέτη μετά σχεδίου νόμου περί μεταναστεύσεως*, Αθήνα 1912, σ. 43-46.

38. Κ. Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων...», ό.π., σ. 54.

39. Με το νόμο ΒΝΔ' του 1892 ορίστηκε ότι οι μαθητές των Ελληνικών σχολείων έπρεπε να πληρώνουν, στο δημόσιο ταμείο, 20 δρχ. για το πρώτο εξάμηνο και 15 δρχ. για το δεύτερο, ενώ οι μαθητές των Γυμνασίων 40 και 25 δρχ. αντίστοιχα. Επίσης, αυξή-

Ελληνικά σχολεία και στα Γυμνάσια. Ήταν ένα καθαρά «αστικό» εκπαιδευτικό μέτρο, που κατέστησε την εκπαίδευση δυσπρόσιτη στα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα και προκάλεσε κύμα αντιδράσεων. Τρία χρόνια αργότερα, το 1895, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης ελάττωσε τα εκπαιδευτικά τέλη, δεν τα κατάργησε όμως, όπως είχε υποσχεθεί όσο βρισκόταν στην αντιπολίτευση.

Έκτοτε, και μέχρι το 1910, δεν επήλθαν ουσιαστικές αλλαγές στη μέση εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών (θυμίζουμε ότι η ανώτερη γυναικεία εκπαίδευση εξακολουθούσε να βρίσκεται στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας). Η μόνη, ίσως, αξιοπρόσεκτη εξέλιξη είναι ότι το εκπαιδευτικό προσωπικό βρέθηκε στο επίκεντρο του κρατικού ενδιαφέροντος. Το ενδιαφέρον αυτό εκφράστηκε, πρώτον, με το νόμο Γ'Α' του 1905, που προέβλεπε το διορισμό μόνιμων επιθεωρητών και την ίδρυση του Εποπτικού Συμβουλίου Μέσης Εκπαίδευσης, και, δεύτερον, με την ίδρυση του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης, το 1910. Πρόκειται για δύο μέτρα που μαρτυρούν την πρόθεση κεντρικού ελέγχου, ακόμα και χειραγώγησης, του διδακτικού προσωπικού. Ιδίως η ίδρυση του Διδασκαλείου, τη δεδομένη χρονική στιγμή, εκτός από την παιδαγωγική μόρφωση των λειτουργών της μέσης εκπαίδευσης, είχε έναν επιπρόσθετο στόχο: να απομακρύνει τους καθηγητές (τα Διδασκαλεία όπου εκπαιδεύονταν οι δάσκαλοι ήταν ήδη κρατικά), από την

θηκε και η αξία του χαρτοσήμου, το οποίο επικολλούνταν στα ενδεικτικά προαγωγής και τα απολυτήρια των μαθητών. Συγκεκριμένα, το τέλος απολυτηρίου του Ελληνικού σχολείου καθορίστηκε στις 15 δρχ., του Γυμνασίου στις 25 δρχ. (από 2 και 5 δρχ., αντίστοιχα που ήταν με το νόμο ΔΧΚΕ' του 1887). Επίσης, το τέλος ενδεικτικού του Ελληνικού σχολείου έγινε 5 δρχ. από 1 δρχ., ενώ του Γυμνασίου 10 δρχ. από 1 δρχ. Την ίδια περίοδο (1890-1892) ένας κατώτερος δημόσιος υπάλληλος (γραφέας α') δεν ξεπερνούσε τις 120 δρχ., ενώ οι μισθοί των δημοδιδασκάλων κυμαίνονταν από 100 έως 150 δρχ. το μήνα, πράγμα που δείχνει ότι το εκπαιδευτικό αυτό μέτρο του Τρικούπη ήταν δυσβάσταχο. Μέχρι τότε τα εκπαιδευτικά τέλη δεν ήταν υψηλά. Συγκεκριμένα, από το 1837 μέχρι το 1887 η εγγραφή των μαθητών στα Ελληνικά σχολεία στοίχιζε 3 δρχ. και στο Γυμνάσιο 5 δρχ., ενώ για το αποδεικτικό «αποπερατώσεως των μαθημάτων» πλήρωναν 1 και 3 δρχ., αντίστοιχα. Το 1887, επί κυβερνήσεως Τρικούπη, με το νόμο ΑΧΚΕ', τα τέλη αυτά τροποποιήθηκαν λίγο, αλλά όχι αισθητά: το ενδεικτικό του Ελληνικού και του Γυμνασίου στοίχιζε 1 δρχ., ενώ το απολυτήριο του Ελληνικού σχολείου 2 δρχ. και του Γυμνασίου 5 δρχ. Βλ. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 60-65 και 272. Πβ. και Πέτρος Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα 1842-1923. Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985, σ. 99.

επιρροή του «Εκπαιδευτικού Ομίλου», που είχε αρχίσει να συσπειρώνει ανανεωτικές δυνάμεις και να εξελίσσεται σε όργανο προώθησης μεταρρυθμιστικών ιδεών στο χώρο της γλώσσας και της παιδείας⁴⁰.

Επιχειρώντας μια συνολικότερη αποτίμηση αυτής της περιόδου, πρέπει να συγκρατήσουμε ότι δεν εφαρμόστηκε κάποιο ολοκληρωμένο σχέδιο εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης· υπήρξαν μόνον αποσπασματικές κρατικές παρεμβάσεις. Η εποχή, ωστόσο, υπήρξε δημιουργική σε εκδήλωση προθέσεων και διατύπωση προτάσεων. Ξεχωριστό παράδειγμα, τα νομοσχέδια για τη μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος που κατέθεσε στη Βουλή, το 1899, ο υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης Θεοτόκη, Αθανάσιος Ευταξίας⁴¹ (ανάλογα νομοσχέδια είχε προτείνει, το 1889, και ο Γ. Θεοτόκης⁴², ως υπουργός Παιδείας τότε της κυβέρνησης Τρικούπη). Τα νομοσχέδια Ευταξία εκφράζουν θεσμικά, για

40. Ενδεικτικό, από αυτή την άποψη, είναι ότι πρώτος διευθυντής του Διδασκαλείου τοποθετείται ο Νικόλαος Εξαρχόπουλος, ένας από τους ηγέτες της συντηρητικής πλευράς. Για το Διδασκαλείο βλ. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε... ό.π., τόμ. Β', σ. λζ'*. Στέφανος Μ. Φίλος, *Το χρονικό ενός θεσμού. Η διοίκηση και η εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150ετία 1832-1982*, Βιβλία για όλους, Αθήνα 1984, σ. 27· Σ. Γ. Τζουμελέας - Π. Δ. Παναγόπουλος, *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Δημητράκος, Αθήνα 1933, σ. 89.

41. Τα νομοσχέδια Ευταξία (1899) πρόβλεπαν επταετή πρωτοβάθμια εκπαίδευση με ενιαίο πρόγραμμα και οκταετή δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η μέση εκπαίδευση χωριζόταν σε δύο κύκλους, που είχαν, και οι δύο, τετραετή διάρκεια. Και στους δύο προβλεπόταν η διδασκαλία των εγκυκλίων μαθημάτων: στον πρώτο όμως που απευθυνόταν στη «μέση τάξη» γινόταν συμπυκνμένα, ενώ ήταν ευρύτερη στον δεύτερο κύκλο, για την τάξη που επρόκειτο να ακολουθήσει περαιτέρω επιστημονική ή ανώτερη τεχνική εκπαίδευση. Ο δεύτερος αυτός κύκλος χωριζόταν σε δύο κατευθύνσεις, τη φιλολογική ή ανθρωπιστική και την πραγματική ή πρακτική, κατά το σύστημα των σκανδιναβικών χωρών. Στη φιλολογική κατεύθυνση διδάσκονταν περισσότερες ώρες αρχαία και ιστορία και λιγότερες μαθηματικά και φυσικά, ενώ το αντίθετο συνέβαινε στην πρακτική. Επίσης, στο πρόγραμμα της δεύτερης δεν περιλαμβάνονταν καθόλου λατινικά, αλλά περισσότερες ώρες γαλλικά, καθώς και μία ακόμα γλώσσα (γερμανικά ή αγγλικά). Βλ. Θ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π., σ. 255-256*.

42. Το 1889 ο υπουργός Παιδείας Γ. Θεοτόκης πρότεινε στη Βουλή τα ακόλουθα μέτρα για τη μέση εκπαίδευση των αγοριών: α) κατάργηση του Ελληνικού σχολείου, β) καθιέρωση πεντατάξιου Γυμνασίου, γ) πρόβλεψη έκτης (προπανεπιστημιακής) τάξης Γυμνασίου, δ) περιορισμό της διδασκαλίας των λατινικών, ε) διδασκαλία των γερμανικών (επιπλέον των γαλλικών), στ) ρυθμίσεις πειθαρχικών κυρώσεων στους εκπαιδευτικούς, ζ) δημιουργία Εκπαιδευτικού Συμβουλίου. Βλ. Αλέξης Δημαράς, «Οι κυβερνήσεις Τρικούπη και τα εκπαιδευτικά», στον τόμο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες*, επιμ. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα, Παπαζήσης, Αθήνα χ.χ., σ. 415.

πρώτη φορά, με συνοχή και τεκμηρίωση, ως κρατική πολιτική, την αστική αντίληψη για την παιδεία. Σύμφωνα με αυτήν, το σχολείο έπρεπε να προετοιμάζει τον μαθητή για την ενσωμάτωσή του στην κοινωνία τόσο επαγγελματικά όσο και ιδεολογικά, μεταδίδοντας αφενός πρακτικές γνώσεις και αφετέρου τις αρχές λειτουργίας του αστικού κράτους⁴³. Τα νομοσχέδια αυτά τελικά δεν ψηφίστηκαν, σε κάθε περίπτωση πάντως προετοίμασαν το έδαφος για τις μεγάλες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα.

3. ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1911-1929)

Η έναρξη και το τέλος της τρίτης περιόδου συμπίπτει, ουσιαστικά, με την πρώτη (1910-1912) και την τελευταία (1928-1932) διακυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου⁴⁴. Οι δύο αυτές δεκαετίες, του 1910 και του 1920, έχουν καταγραφεί ως η εποχή των μεγάλων μεταρρυθμιστικών προσπαθειών για την ελληνική εκπαίδευση, στο πλαίσιο του αστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, που προώθησαν οι βενιζελικές κυβερνήσεις.

Πιο συγκεκριμένα, μετά το κίνημα στο Γουδί το 1909 και τη μεγάλη νίκη των Φιλελευθέρων το 1910, επιδιώχθηκε η «εκπαιδευτική ανόρθωσις», ως εργαλείο συνολικής ανόρθωσης της κοινωνίας. Στο πλαίσιο της ευρύτερης τάσης για αναζήτηση νέων ιδανικών στα ζητήματα της κοινωνίας και της παιδείας, ιδρύθηκαν το 1910 ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος», το «Λαϊκό Κόμμα», με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, και η «Φοιτητική Συντροφιά»⁴⁵, συλλογικότητες που θα στηρίξουν τις φιλελεύθερες μεταρρυθμιστικές επιλογές στην εκπαίδευση. Οι επιλογές αυτές αντικατοπτρίζονται κυρίως στα προοδευτικά εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913⁴⁶ (υπουργός: Ιωάννης Τσιριμώκος) και

43. Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 22-25.

44. Παρόλο που η μελέτη μας ολοκληρώνεται το 1910, θεωρήσαμε σκόπιμο, για τον συνολικότερο κατατοπισμό του αναγνώστη, να δοθούν με συντομία μερικά στοιχεία και για την περίοδο 1910-1929.

45. Για αυτές και άλλες ανάλογες συλλογικές προσπάθειες βλ. Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Ολκός, Αθήνα 1999.

46. Τα νομοσχέδια Τσιριμώκου προέβλεπαν διετή νηπιαγωγεία και εξαετή υποχρεωτική δημοτική εκπαίδευση. Μετά την εξάχρονη, ομοιόμορφη για όλα τα παιδιά, πρω-

του 1917⁴⁷, έργο της γνωστής ηγετικής τριανδρίας του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» (Δ. Γληνός, Αλ. Δελμούζος και Μ. Τριανταφυλλίδης). Οι δύο αυτές ομάδες νομοσχεδίων συνιστούσαν ολοκληρωμένα σχέδια και όχι αποσπασματικές προσπάθειες, όπως οι περισσότερες από τις προγενέστερες κρατικές παρεμβάσεις. Βασικές τους επιδιώξεις ήταν η προσαρμογή της εκπαίδευσης στις ανάγκες της οικονομίας, με τη δημιουργία και δεύτερου σχολικού δικτύου, δηλαδή της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης, η ενίσχυση του κρατικού σχεδιασμού και του συγκεντρωτισμού (εφαρμογή ενιαίων προγραμμάτων, θεσμοθέτηση εποπτικών συμβουλίων) και, τέλος, η αναμόρφωση του περιεχομένου της παι-

τοβάθμια εκπαίδευση που θα παρείχε και στοιχειώδεις γνώσεις γεωργίας, βιοτεχνίας και κτηνοτροφίας, διαμορφώνονταν δύο ξεχωριστά σχολικά δίκτυα με διαφορετικές διεξόδους το καθένα. Το ένα οδηγούσε στο τριετές Αστικό σχολείο, στο οποίο εγγράφονταν χωρίς εξετάσεις οι απόφοιτοι του Δημοτικού. Οι απόφοιτοι του Αστικού σχολείου, όπου το βάρος δινόταν στα πρακτικά μαθήματα, είχαν τη δυνατότητα να εγγραφούν, έπειτα από εισαγωγικές εξετάσεις, στο Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης, στη Ναυτική Σχολή Δοκίμων, καθώς και σε εμπορικές, γεωπονικές και άλλες τεχνικοεπαγγελματικές σχολές. Επίσης, προβλεπόταν η δυνατότητα μεταπήδησής τους σε μια από τις τρεις τάξεις του Γυμνασίου, με κατατακτήριες εξετάσεις. Το Γυμνάσιο, που δεχόταν χωρίς εξετάσεις αποφοίτους Δημοτικού, προβλεπόταν εξαετές, χωρισμένο σε δύο κύκλους. Ο πρώτος, που είχε ενιαίο πρόγραμμα για όλα τα παιδιά, κάλυπτε τα δύο πρώτα έτη και ο δεύτερος τα επόμενα τέσσερα. Ο δεύτερος αυτός κύκλος χωριζόταν σε δύο τμήματα: το «φιλολογικό» (οι απόφοιτοί του μπορούσαν να εγγραφούν στις θεωρητικές σχολές του Πανεπιστημίου) και το «πραγματικό» (οι απόφοιτοί του είχαν τη δυνατότητα εγγραφής σε μια από τις θετικές σχολές (Ιατρική, Φαρμακευτική, Φυσικομαθηματική). Βλ. Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-1998*, ό.π., σ. 64-65 και, του ίδιου, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Gutenberg, Αθήνα 1994, όπου και τα κείμενα των νομοσχεδίων.

Από τα επτά αυτά νομοσχέδια, που κατέθεσε στη Βουλή το 1913 ο υπουργός Παιδείας Ιωάννης Τσιριμώκος, ψηφίστηκαν τα τέσσερα – παρά την εσφαλμένη εντύπωση που έχει επικρατήσει, ότι εν συνόλω δεν έφθασαν ποτέ στη διαδικασία της ψήφισης. Νόμους αποτέλεσαν τα νομοσχέδια για τα Διδασκαλεία της Δημοτικής Εκπαίδευσης, το Τεχνικό Διδασκαλείο, την παιδαγωγική μόρφωση των λειτουργών της μέσης βαθμίδας και τη διοίκηση της εκπαίδευσης. Η μεταρρύθμιση, ωστόσο, έμεινε λειψή, καθώς ανάμεσα στα νομοσχέδια που δεν ψηφίστηκαν περιλαμβάνονταν δύο από τα πιο σημαντικά, αυτά για τη δημοτική και τη μέση εκπαίδευση. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, επιμ. Χρήστος Χατζή-ιωσήφ, τόμ. Α': *Οι απαρχές, 1900-1922*, μέρος 2ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 246.

47. Με τη μεταρρύθμιση του 1917 η διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος παρέμεινε ίδια με εκείνη της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1913. Το σημαντικότερο καινοτόμο στοιχείο της, εκτός από τη συγγραφή των νέων σχολικών βιβλίων, ήταν, αναμφισβήτητα, η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο Δημοτικό.

δείας, ώστε να λειτουργήσει ως εργαλείο μιας νέας εθνικής συνείδησης που διαμορφωνόταν: σεβασμός της «ένδοξης ιστορίας του έθνους», αλλά με σταθερό σημείο αναφοράς την τελική της απόληξη, τη σύγχρονη πραγματικότητα, δηλαδή τον νεοελληνικό πολιτισμό. Όμως, τα νομοσχέδια εφαρμόστηκαν μόνο κατά ένα μέρος και προξένησαν έντονες διαμάχες. Τις σοβαρότερες αντιδράσεις συνάντησε το γλωσσικό μέρος της μεταρρύθμισης του 1917, δηλαδή η εισαγωγή της δημοτικής στη στοιχειώδη εκπαίδευση. Το μέτρο αυτό συνάντησε σοβαρές αντιστάσεις, καθώς η δημοτική γλώσσα θα αποτελούσε το όχημα για ένα ολόκληρο σώμα νέων παιδαγωγικών αντιλήψεων, για την εισαγωγή ενός νέου πνεύματος –της αστικής ιδεολογίας– στην παιδεία. Ας σημειωθεί ότι η γλωσσική αλλαγή που έγινε το 1917 δεν αφορούσε τη μέση εκπαίδευση.

Σημαντικό βήμα, την περίοδο αυτή, είναι η μέριμνα για τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών. Το 1914 άρχισαν να ιδρύονται τα πρώτα Αστικά σχολεία θηλέων, σχολεία τριετούς διάρκειας με επαγγελματικό, γενικά, χαρακτήρα⁴⁸. Ήταν καθαρά γυναικεία σχολεία, κατώτερα από τα αντίστοιχα μέσα σχολεία των αγοριών⁴⁹. Λίγο αργότερα, με τη μεταρρύθμιση του 1917, είχαμε και άλλα βήματα προόδου στη γυναικεία

48. Τα Αστικά σχολεία θηλέων ιδρύθηκαν με το Β.Δ. της 8ης Σεπτεμβρίου 1914. Τέτοια σχολεία ίδρυσαν τόσο η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία όσο και δήμοι και κοινότητες. Η Α΄ τάξη ήταν ισοδύναμη με την Γ΄ τάξη του Σχολαρχείου, η Β΄ με την Α΄ Γυμνασίου και η Γ΄ με τη Β΄ Γυμνασίου. Οι απόφοιτες είχαν τη δυνατότητα να καταταγούν, ύστερα από εξετάσεις, στην Α΄ τάξη Διδασκαλείων ή άλλης επαγγελματικής σχολής. Ο τύπος αυτός σχολείων, καθώς δεν εξασφάλιζε συνέχιση των σπουδών στο Πανεπιστήμιο, υπήρξε θνησιγενής. Όταν η πολιτεία, το 1917, έδωσε την ευκαιρία και στα κορίτσια να φοιτήσουν στα Ελληνικά σχολεία και στα Γυμνάσια, τα Αστικά σχολεία θηλέων δεν είχαν πια λόγο ύπαρξης και, βαθμηδόν, καταργήθηκαν. Βλ. Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης...*, ό.π., σ. 63-64· εφ. Θάρορος, 20 Αυγούστου 1920, σ. 1· Αναστασία Μηλίτση-Νίκα και Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Το Αρσάκειο Καλαμάτας 1914-1923*, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, αρ. 4, Καλαμάτα 2003.

49. Τη θέση αυτή υποστηρίζει σε εκτενές άρθρο η Λίτσα Κόττου, καταλήγοντας στο αυστηρό συμπέρασμα ότι τα Αστικά σχολεία θηλέων δεν εξυπηρέτησαν καμία εκπαιδευτική ανάγκη, καθώς δεν επιτεύχθηκαν οι δύο σκοποί που επεδίωκαν: να προπαρασκευάσουν τα κορίτσια ως νοικοκυρές και να δώσουν στα κορίτσια της μέσης τάξης εφόδια για να ασκήσουν μη επιστημονικά επαγγέλματα. Αντίθετα, θεωρεί ότι συνέτειναν στην ημιμάθεια και δυσχέραιναν τις γυναίκες των επαρχιών που επιζητούσαν επιστημονική μόρφωση. Βλ. Λίτσα Κόττου, «Η εκπαίδευση των Ελληνίδων από το 1830 έως σήμερα», στο Ζωή Φράγκου, *Γύρω από το παιδί*, Αθήνα 1930, σ. 377-378.

μέση εκπαίδευση. Ιδρύθηκαν τότε τα πρώτα δημόσια Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια θηλέων, τα οποία όμως, αριθμητικά, υπολείπονταν πολύ των αντίστοιχων σχολείων αρρένων (23 Ελληνικά σχολεία θηλέων έναντι 405 αρρένων, 7 Γυμνάσια θηλέων έναντι 138 αρρένων)⁵⁰.

Έκτοτε, και συγκεκριμένα από το 1920 (πτώση του Βενιζέλου και άνοδος στην εξουσία φιλομοναρχικών κομμάτων) μέχρι το 1928 (επάνοδος του Βενιζέλου), σημειώθηκε αναστολή της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1913 και του 1917, λόγω της πολιτικής αλλαγής αλλά και της επικρατούσας κυβερνητικής αστάθειας (άλλαξαν 34 κυβερνήσεις και από το Υπουργείο Παιδείας πέρασαν 25 υπουργοί). Μοναδικό διάλειμμα η κυβέρνηση του Α. Παπαναστασίου, το 1924, που συνοδεύτηκε από μια σύντομη «εκπαιδευτική άνοιξη», κατά την οποία ο Δ. Γληνός και ο Αλ. Δελμούζος ανέλαβαν μία ακόμη προσπάθεια παιδαγωγικής αναμόρφωσης (διευθυντής της Παιδαγωγικής Ακαδημίας ο πρώτος, του Μαρασλείου Διδασκαλείου ο δεύτερος). Ουσιαστικά όμως αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα δεν επήλθαν. Ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης εξακολούθησε να παραμένει θεωρητικός-κλασικιστικός. Χαρακτηριστικό είναι ότι το σχολικό έτος 1926-1927, σε μια χώρα καθαρά αγροτική, όπως η Ελλάδα, υπήρχαν μόνο 15 γεωργικές σχολές με 744 μαθητές, 38 τεχνικές-επαγγελματικές σχολές με 3.968 μαθητές, και 5 ναυτικές με 1.018 μαθητές⁵¹.

Ο χρόνος για την ανάληψη μιας νέας μεταρρυθμιστικής προσπάθειας είχε πια ωριμάσει. Το 1929 στη νέα «ανακαινιστική» απόπειρα πρωτοστατούν οι ίδιες πολιτικές δυνάμεις, το Κόμμα των Φιλελευθέρων με επικεφαλής τον Βενιζέλο, που το έργο τους είχε ανακοπεί το 1920. Η μεταρρύθμιση επεδίωξε την προσαρμογή του σχολείου στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Αφορούσε τόσο τη στοιχειώδη (νόμος 4397/16.8.1929), όσο και τη μέση εκπαίδευση (νόμος 4373/13.8.1929). Δεν θα αναπτύξουμε όμως τα σχετικά μέτρα, καθώς ήδη έχουμε εκφύγει αρκετά από το χρονικό πλαίσιο της εργασίας μας.

50. Βλ. Λίσα Κόττου, *ό.π.*, σ. 376 και Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, *ό.π.*, σ. 354-355.

51. Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση...*, *ό.π.*, σ. 80.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αυτή επισκόπηση της περιόδου 1833-1929, καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι η φιλοσοφία της μέσης εκπαίδευσης, μέχρι και το 1929, εξακολουθούσε να εκφράζεται με το νόμο του 1836: το οικοδόμημα του τρίχρονου Ελληνικού σχολείου και του τετράχρονου Γυμνασίου παρέμεινε αμετάβλητο ολόκληρο τον 19ο αιώνα και άλλαξε μόλις το 1929, με την κατάργηση των Ελληνικών και την εγκαθίδρυση εξαταξίων Γυμνασίων αρρένων και θηλέων.

Το δίκτυο των μέσων σχολείων⁵² που εξαπλώθηκε τον 19ο αιώνα με μεγάλη ταχύτητα, σε ολόκληρη τη χώρα, παρά τον αγροτικό της χαρακτήρα, έδινε την εντύπωση ότι ήταν επαρκές. Στην πραγματικότητα, όμως, «αν η οικοδόμηση των Ελληνικών στις επαρχιακές κωμοπόλεις υπήρξε σχετικά ταχύρρυθμη, Γυμνάσια δεν κτίστηκαν έξω από τις μεγάλες πόλεις παρά μόνο σταδιακά και με πολύ αργούς ρυθμούς»⁵³. Επίσης, τα ποσοστά πρόσβασης στη δευτεροβάθμια βαθμίδα ήταν εξαιρετικά υψηλά για τα δεδομένα της εποχής, δημιουργώντας την εικόνα της «δημοκρατικοποίησης» της μέσης εκπαίδευσης. Όμως, η εικόνα αυτή σχετικοποιείται αρκετά αν λάβουμε υπόψη τις συγκεκριμένες πραγματικότητες, καθώς έχουμε μια υπεραντιπροσώπηση που αφορά κυρίως τους γόνους των κυρίαρχων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων.

Το σύστημα χώλαινε και σε άλλα σημεία. Είχε μονοδιάστατο και «αριστοκρατικό» χαρακτήρα, καθώς απευθυνόταν ουσιαστικά μόνο σε όσους μαθητές θα έφθαναν τελικά μέχρι το Πανεπιστήμιο. Η κατεύθυνση ήταν μονομερής, καθαρά θεωρητική: υπήρχε υποτίμηση των θετικών

52. Στον παρακάτω Πίνακα φαίνεται ο ρυθμός ίδρυσης των σχολείων μέσης εκπαίδευσης σε σχέση με τον πληθυσμό:

Έτος	Πληθυσμός	Αριθμός Ελλ. σχολείων	Αναλογία Ελληνικών/κατ.	Αριθμός Γυμνασίων	Αναλογία Γυμνασίων/κατ.
1856	1.043.153	93	1 ανά 11.217 κατ.	10	1 ανά 104.315 κατ.
1879	1.679.775	167	1 ανά 10.059 κατ.	22	1 ανά 76.353 κατ.
1910	2.631.952	282	1 ανά 9.333 κατ.	40	1 ανά 65.799 κατ.
1928	6.210.323	430	1 ανά 14.443 κατ.	147	1 ανά 42.247 κατ.

Πηγές: (1) Αλ. Δημαράς, «Εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΓ', σ. 488· (2) Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης, 1833-1929*, ό.π., τόμ. Α', σ. 69· (3) Μιχαήλ Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τόμ. Α', Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1973-1974, σ. XXI.

53. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό.π., σ. 415.

επιστημών και γενικότερα της πρακτικής μόρφωσης, κυριαρχούσαν οι σχολαστικές μέθοδοι διδασκαλίας («δασκαλοκεντρισμός») και προσφέρονταν περισσότερο τυπικά παρά ουσιαστικά προσόντα. Εξάλλου, η προσήλωση στις κλασικές σπουδές και στην αρχαιολατρία, καθώς και η αποτυχία επιβολής της δημοτικής γλώσσας στη μέση εκπαίδευση, παρά τους αγώνες των δημοτικιστών, ενέτειναν την αποσύνδεσή της από την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα. Πρέπει επίσης να σημειωθεί η ανυπαρξία μέσης εκπαίδευσης για τα κορίτσια, τουλάχιστον μέχρι το 1917.

Η κατάσταση έτεινε να αλλάξει το 1929, δηλαδή εκατό περίπου χρόνια μετά την εγκαθίδρυση του πρώτου σχολικού δικτύου της μέσης εκπαίδευσης. Το έτος αυτό, με τη μεταρρύθμιση των Φιλελευθέρων, γίνονται θεσμική πραγματικότητα μια σειρά αιτήματα που εκκρεμούσαν από το 1899 ή το 1913⁵⁴. Όμως, η μεταρρύθμιση για την οποία αγωνίζονταν οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι και οι πολιτικοί εκπρόσωποι της αστικής τάξης «δεν έγινε», τελικά, ούτε το 1929⁵⁵. Πολλά από τα παγιωμένα χαρακτηριστικά και τις αδράνειες του συστήματος αποδείχθηκαν ισχυρότερα. Έτσι, το ζήτημα της μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος θα τεθεί επανειλημμένα στη συνέχεια (1964, 1976, 1981-1985, 1997-1998), αποτελώντας μέχρι τις μέρες μας αιτούμενο αλλά και πεδίο πολλαπλών αντιπαραθέσεων: πολιτικών, ιδεολογικών, εκπαιδευτικών. Αυτό όμως αποτελεί αντικείμενο χωριστής πραγματεύσης και μελέτης.

54. Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση...*, ό.π., σ. 66.

55. Η μεταρρύθμιση του 1929 «δεν έγινε», καθώς το λαϊκό σχολείο δεν επιτεύχθηκε, τα ποσοστά αναλφαριθμητισμού παρέμειναν υψηλά και η τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση δεν αναπτύχθηκε: τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία που ιδρύθηκαν, ανεπαρκή και κακά οργανωμένα, περιφρονημένα από κράτος, δασκάλους και μαθητές, έπαιξαν, για ελάχιστο ποσοστό, το ρόλο καταφυγίου μπροστά στην αποτυχία εισαγωγής στο Γυμνάσιο ή της δεινής οικονομικής κατάστασης του μαθητή, που έφθανε αργοπορημένος στο απολυτήριο του Δημοτικού. Επίσης, ο κλασικιστικός προσανατολισμός των Γυμνασίων διατηρήθηκε, ενώ οι θετικές επιστήμες συνέχισαν να είναι κάτι το απρόσιτο για το ελληνικό σχολείο. Το ζήτημα της σχολικής γλώσσας έμεινε άλυτο και η ποιότητα, γενικά, του σχολείου εξακολούθησε να είναι χαμηλή. Βλ. Α. Φραγκουδάκη, ό.π., σ. 149-150.